O‘ZBEK VA RUS TILLARIDA FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNING QIYOSIY TAHLILI

Abdurashidova Maftuna Sharofiddin qizi
Студентка 1-го курса Ургутского факультета
Самаркандского государственного
педагогического института.
E-mail: abdurashidovamaftuna503@gmail.com
Tel.: +998 97 191 4818
Ilmiy rahbar:
Aralov Shoxruh Po‘latovich
https://doi.org/10.5281/zenodo.24411627

Annotatsıya: Ushbu maqolada o‘zbek va rus tillaridagi frazeologik birliklarning semantik, strukturaviy va lingvokulturologik xususiyatlari qiyosiy jihatdan o‘rganiladi. Frazeologizmlarning ma’no yaxlitligi, obrazlilik darajasi, tarkibiy barqarorligi va nutqdagi vazifalari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Ikki tildagi mazmunan muqobil iboralar asosida ularning umumiy va farqli jihatlari aniqlanadi. Shuningdek, milliy-madaniy xususiyatlarning frazeologik birliklar shakllanishidagi o‘rni hamda ularni tarjima qilishda yuzaga keladigan muammolar yoritiladi. Tadqiqot natijalari o‘zbek va rus tillari frazeologik tizimining o‘ziga xos jihatlarini anglashga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: frazeologiya, frazeologik birlik, turg‘un birikma, semantik yaxlitlik, obrazlilik, qiyosiy tahlil, lingvokulturologiya, muqobillik, tarjima.

СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В УЗБЕКСКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация: В статье проводится сопоставительное исследование семантических, структурных и лингвокультурологических особенностей фразеологических единиц узбекского и русского языков. Рассматриваются семантическая целостность, образность, структурная устойчивость и функциональные особенности фразеологизмов в речи. На основе сопоставления выражений, близких по значению, выявляются их общие и отличительные признаки. Особое внимание уделяется роли национально-культурных факторов в формировании фразеологических единиц, а также проблемам их перевода. Результаты исследования позволяют глубже понять специфику фразеологических систем узбекского и русского языков.

Ключевые слова: фразеология, фразеологическая единица, устойчивое сочетание, семантическая целостность, образность, сопоставительный анализ, лингвокультурология, эквивалентность, перевод.

A COMPARATIVE ANALYSIS OF PHRASEOLOGICAL UNITS IN UZBEK AND RUSSIAN LANGUAGES

Abstract: This article examines the semantic, structural and linguocultural features of phraseological units in Uzbek and Russian from a comparative perspective. It explores semantic integrity, imagery, structural stability and the communicative functions of phraseological expressions. By comparing expressions with similar meanings, the study identifies their common and distinctive characteristics. Particular attention is paid to the role of national and cultural factors in the formation of phraseological units and to the challenges involved in their translation. The findings contribute to a deeper understanding of the phraseological systems of Uzbek and Russian.

Keywords: phraseology, phraseological unit, fixed expression, semantic integrity, imagery, comparative analysis, linguoculturology, equivalence, translation.

KIRISH

Til xalqning tarixiy xotirasi, milliy tafakkuri va madaniy tajribasini aks ettiruvchi muhim ijtimoiy hodisadir. Uning lug‘at tarkibida mavjud bo‘lgan birliklar nafaqat predmet va hodisalarni nomlaydi, balki insonning borliqqa munosabati, hissiy kechinmalari hamda hayotiy qarashlarini ham ifodalaydi. Bu jihatdan frazeologik birliklar tilning eng mazmunli va obrazli qatlamlaridan biri hisoblanadi. Frazeologizmlar xalqning uzoq tarixiy taraqqiyoti davomida shakllangan, nutqda tayyor holda qo‘llanadigan, tarkibiy va semantik jihatdan muayyan barqarorlikka ega bo‘lgan birliklardir. Ularning mazmuni ko‘pincha tarkibidagi so‘zlarning alohida ma’nolari yig‘indisidan farq qiladi. Masalan, o‘zbek tilidagi «og‘ziga talqon solmoq» iborasi sukut saqlash ma’nosini anglatadi. Bu ma’no birikma tarkibidagi so‘zlarning bevosita ma’nosidan emas, balki yaxlit obrazli mazmundan kelib chiqadi.

Frazeologik birliklar tilning ifoda imkoniyatlarini kengaytirish bilan birga, xalqning dunyoqarashi, urf-odatlari va madaniy qadriyatlarini ham namoyon etadi. Shu sababli ularni faqat leksik yoki grammatik birlik sifatida emas, balki muayyan xalqning madaniy tajribasini saqlovchi til hodisasi sifatida ham o‘rganish zarur. O‘zbek va rus tillari genealogik jihatdan turli til oilalariga mansub. O‘zbek tili turkiy tillar oilasining qarluq guruhiga, rus tili esa hind-yevropa tillari oilasining slavyan guruhiga kiradi. Shunga qaramay, har ikki tilning frazeologik tizimida insonning ruhiy holati, xulq-atvori, ijtimoiy munosabatlari va kundalik faoliyatini ifodalovchi mazmunan yaqin birliklar uchraydi. Ularning ayrimlari o‘xshash obrazlarga asoslansa, boshqalari bir xil mazmunni turli milliy tasavvurlar orqali ifodalaydi.

Mavzuning dolzarbligi o‘zbek va rus tillaridagi frazeologik birliklarning semantik hamda milliy-madaniy xususiyatlarini qiyoslash, ular o‘rtasidagi muqobillik darajasini aniqlash va tarjima jarayonida ma’no yo‘qolishining oldini olish zarurati bilan belgilanadi. Tadqiqotning maqsadi o‘zbek va rus tillaridagi frazeologik birliklarni semantik, strukturaviy va lingvokulturologik jihatdan qiyosiy o‘rganishdan iborat.

Tadqiqot vazifalari:

- frazeologik birliklarning nazariy xususiyatlarini yoritish;
- ikki tildagi mazmunan yaqin frazeologizmlarni aniqlash;
- ularning obrazli va tarkibiy xususiyatlarini qiyoslash;

- milliy-madaniy omillarning frazeologizmlar shakllanishiga ta’sirini ko‘rsatish;
- frazeologik birliklarni tarjima qilish usullarini tahlil qilish.

Tadqiqot metodlari: tavsifiy, qiyosiy-taqqoslash, semantik tahlil va lingvokulturologik tahlil metodlari.

1. FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNING NAZARIY-LINGVISTIK XUSUSIYATLARI

Frazeologiya tilshunoslikning turg‘un birikmalarni, ularning semantik xususiyatlarini, tarkibiy tuzilishini va nutqda qo‘llanish qonuniyatlarini o‘rganuvchi bo‘limidir. Frazeologik birliklar oddiy erkin so‘z birikmalaridan, avvalo, ma’no yaxlitligi va tarkibiy barqarorligi bilan farqlanadi. Sh. Rahmatullayev o‘zbek frazeologiyasini o‘rganishda frazeologik birliklarning ma’nosi, grammatik xususiyatlari va nutqdagi qo‘llanishini izohlashga katta e’tibor qaratgan. Olimning «O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati» o‘zbek tilidagi iboralarni tizimli o‘rganish uchun muhim manbalardan biri hisoblanadi [1]. Rus tilshunosligida frazeologiyaning nazariy asoslarini ishlab chiqishda V. V. Vinogradovning tadqiqotlari muhim o‘rin tutadi. Uning qarashlari asosida frazeologik birliklarni semantik yaxlitlik darajasiga ko‘ra tasniflash an’anasi shakllangan. N. M. Shanskiy esa rus frazeologiyasining tarkibi, tasnifi va funksional xususiyatlarini batafsil yoritgan [2; 3].

V. N. Teliya frazeologik birliklarning semantik va lingvokulturologik tomonlarini o‘rganib, ularning xalq madaniyati bilan aloqasini ochib bergan. Uning fikrlarini umumlashtirgan holda aytish mumkinki, frazeologizmlar tilning oddiy nomlash vositalari bo‘lish bilan cheklanmay, madaniy axborotni ham tashiydi [4].

Frazeologik birliklarga xos asosiy belgilar quyidagilardan iborat:

- **Semantik yaxlitlik.** Birikma umumiy holda mustaqil ma’no anglatadi. Masalan, «boshi osmonga yetdi» iborasi juda xursand bo‘lish holatini bildiradi.
- **Tarkibiy barqarorlik.** Frazeologizm tarkibidagi so‘zlarni istalgan boshqa so‘z bilan almashtirish uning odatiy ma’nosini buzishi mumkin.
- **Obrazlilik.** Frazeologizmlar fikrni ko‘chma ma’no va jonli tasvir orqali ifodalaydi.
- **Nutqda tayyor holda qo‘llanish.** Bunday birliklar nutq jarayonida har safar yangidan tuzilmaydi, balki til xotirasida tayyor shaklda mavjud bo‘ladi.
- **Uslubiy bo‘yoqdorlik.** Frazeologizmlar nutqqa hissiy ta’sirchanlik, baholash va munosabat ifodasini olib kiradi.

Mazkur belgilar frazeologik birliklarni oddiy so‘z birikmalaridan farqlashga yordam beradi.

2. O‘ZBEK VA RUS TILLARIDAGI FRAZEOLOGIZMLARNING SEMANTIK QIYOSI

Ikki til frazeologik tizimini qiyoslashda, avvalo, ularning qanday mazmunni ifodalashi va shu mazmun qanday obraz orqali yuzaga chiqishiga e’tibor qaratish lozim. Ma’nosi yaqin bo‘lgan birliklar tarkibiy jihatdan bir xil bo‘lishi shart emas. Quyidagi jadvaldagi misollar mazmuniy muqobillikning turli ko‘rinishlarini namoyon etadi.

O‘zbekcha frazeologizmlar va ruscha muqobillari:

O‘zbekcha frazeologizm	Ruscha muqobili	Umumiy mazmuni
Ko‘z qorachig‘idek asramoq	Беречь как зеницу ока	Juda ehtiyotlab asramoq
Boshi osmonga yetdi	Быть на седьмом небе	Nihoyatda xursand bo‘lmoq
Qo‘l qovushtirib o‘tirmoq	Сидеть сложа руки	Harakatsiz, ish qilmay o‘tirmoq
Burnini ko‘tarmoq	Задирать нос	Kibrli bo‘lmoq
Og‘ziga talqon solmoq	Набрать в рот воды	Jim turmoq, sukut saqlamoq
Yuragi orqasiga tortdi	Душа ушла в пятки	Qattiq qo‘rqmoq

Jadvaldagi birliklar semantik jihatdan yaqin bo‘lsa-da, ularning obrazli asoslari hamma holatda bir xil emas.

Masalan, «ko‘z qorachig‘idek asramoq» va «беречь как зеницу ока» frazeologizmlari deyarli bir xil obrazga asoslangan. Har ikki tilda ko‘zning eng nozik va qimmatli qismi inson uchun alohida ahamiyatga ega narsa bilan qiyoslanadi. Natijada ibora biror kishini yoki narsani juda ehtiyot qilish ma’nosini anglatadi. Bu holat ikki tilda obraz va mazmunning yuqori darajada muvofiqlashishiga misol bo‘ladi. «Boshi osmonga yetdi» va «быть на седьмом небе» birliklarida esa quvonch yuqorilik, osmon bilan bog‘liq obrazlar orqali ifodalanadi. Biroq obrazning aniq shakli farqlanadi. O‘zbek tilidagi iborada boshning osmonga yetishi tasavvuri, rus tilida esa yettinchi osmonda bo‘lish tasavvuri mavjud. Shunday qilib, ma’no yaqin bo‘lsa ham, obrazning milliy ifodalanishi bir xil emas.

«Og‘ziga talqon solmoq» va «набрать в рот воды» iboralari sukut saqlash ma’nosini anglatadi. Birinchi iborada og‘izga talqon solish, ikkinchisida esa og‘izni suv bilan to‘ldirish tasavvuri orqali gapirmaslik holati obrazlashtirilgan. Bu misol frazeologik birliklarning bir xil kommunikativ vazifani turli obrazlar orqali bajarishini ko‘rsatadi. «Qo‘l qovushtirib o‘tirmoq» va «сидеть сложа руки» iboralari ham mazmunan yaqin. Ular insonning faoliyatdan chetda qolishi, biror ish bilan shug‘ullanmasligi yoki vaziyatga befarq qarashini ifodalaydi. Biroq kontekstga qarab bu birliklarda dangasalik, loqaydlik yoki harakatsizlik ma’nolari kuchayishi mumkin.

Demak, frazeologik birliklarni qiyoslashda faqat lug‘aviy ma’noni emas, balki ularning nutqiy vazifasi, obrazli asoslari va uslubiy bo‘yoqlarini ham hisobga olish zarur.

3. FRAZEOLOGIZMLARNING MILLIY-MADANIY XUSUSIYATLARI

Frazeologik birliklarning muhim xususiyatlaridan biri ularning milliy madaniyat bilan bog‘liqligidir. Har bir xalqning tarixiy tajribasi, yashash tarzi, kasb-kori, urf-odatlari va ijtimoiy munosabatlari tilning frazeologik qatlamida o‘z aksini topadi. O‘zbek tilidagi frazeologizmlarda xalqning kundalik hayoti, oilaviy munosabatlari, mehnat faoliyati va axloqiy qarashlari bilan bog‘liq obrazlar uchraydi. Masalan, «qo‘li gul» iborasi biror ishni mahorat bilan bajaradigan, hunarli insonni tavsiflaydi. «Ko‘ngli keng» iborasi esa bag‘rikenglik, saxiylik va kechirimlilik kabi insoniy fazilatlarni ifodalaydi. Rus tilidagi «золотые руки» iborasi ham o‘z ishining ustasi bo‘lgan, mohir insonni anglatadi. O‘zbek tilidagi «qo‘li gul» bilan rus tilidagi «золотые руки» birliklari turli obrazlar asosida shakllangan bo‘lsa-da, umumiy baholash mazmuni jihatidan yaqin. Bunday misollar ikki xalq tilida inson mehnati va

mahoratiga ijobiy munosabat mavjudligini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, bu munosabatlarning til orqali ifodalanish shakli turlicha bo‘lishi mumkin.

Frazeologizmlarning milliy-madaniy xususiyatlarini o‘rganishda tana a’zolari nomlari bilan bog‘liq birliklar ham alohida ahamiyatga ega. O‘zbek tilidagi «yuragi keng», «ko‘zga tashlanmoq», «bosh qotirmoq» hamda rus tilidagi «сердце не на месте», «бросаться в глаза», «ломать голову» kabi birliklar insonning ruhiy holati va aqliy faoliyatini tana a’zolari obrazlari orqali ifodalaydi. Biroq bir xil tana a’zosi nomi ishtirok etgan barcha iboralar mazmunan teng bo‘lavermaydi. Masalan, «ko‘z» va «глаз» komponentlari har ikki tilda ham ko‘plab iboralar tarkibida uchrasa-da, ularning har bir birikmadagi ma’nosi alohida tahlil qilinishi kerak. V. N. Teliya frazeologizmlarning madaniy konnotatsiyasini o‘rganar ekan, bunday birliklar xalqning odatiy tafakkuri, baholash mezonlari va madaniy tasavvurlarini aks ettirishini ta’kidlaydi [4]. Bu qarash o‘zbek va rus frazeologizmlarini lingvokulturologik jihatdan qiyoslash uchun muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

4. FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNING TARJIMASIDA MUQOBILLIK MASALASI

Frazeologizmlarni bir tildan boshqa tilga tarjima qilishda asosiy qiyinchilik ularning ko‘chma ma’nosi va obrazli tuzilishini saqlab qolish bilan bog‘liq. Oddiy so‘zlarni tarjima qilishda lug‘aviy muqobil ko‘pincha yetarli bo‘lsa, frazeologik birliklarda mazmun, uslubiy bo‘yoq va kontekstni ham hisobga olish talab etiladi.

O‘zbek va rus tillaridagi frazeologizmlarni tarjima qilishda quyidagi yondashuvlardan foydalanish mumkin:

1. To‘liq yoki juda yaqin frazeologik muqobil bilan tarjima qilish. Bunda manba tilidagi iboraning ma’nosi va obrazli asosiga boshqa tilda ham yaqin birlik topiladi.

Masalan: o‘zbekcha «Ko‘z qorachig‘idek asramoq» — ruscha «Беречь как зеницу ока». Bu ikki ibora mazmun va obraz jihatidan juda yaqin.

2. Mazmuniy muqobil bilan tarjima qilish. Bunda ikki tildagi iboralar umumiy ma’noni ifodalaydi, biroq ularning obrazli asoslari farqlanadi. Masalan: o‘zbekcha «Boshi osmonga yetdi» — ruscha «Быть на седьмом небе». Tarjimada asosiy e’tibor obrazning aynan takrorlanishiga emas, balki quvonch ma’nosining saqlanishiga qaratiladi.

3. Tavsifiy tarjima. Agar boshqa tilda mos frazeologik birlik mavjud bo‘lmasa, iboraning ma’nosi erkin so‘z birikmasi yoki gap orqali tushuntiriladi. Masalan: o‘zbekcha «Qo‘li kaltalik qilmoq» — ruscha «Не иметь достаточных средств». Bu holatda obraz saqlanmaydi, ammo iboraning asosiy mazmuni yetkaziladi.

4. Kontekstual tarjima. Ayrim frazeologizmlar turli vaziyatlarda qo‘shimcha ma’no va uslubiy bo‘yoq kasb etadi. Shuning uchun tarjimon iborani alohida emas, balki butun matn tarkibida tahlil qilishi lozim.

Tarjima jarayonida iboraning lug‘aviy shaklini so‘zma-so‘z ko‘chirish har doim ham to‘g‘ri natija bermaydi. Muhimi, muallifning kommunikativ maqsadi, iboraning hissiy ta’siri va matndagi vazifasini imkon qadar saqlashdir. M. Sodiqovaning ruscha-o‘zbekcha frazeologik lug‘ati ikki til o‘rtasidagi iboraviy muqobillarni aniqlashda foydalanish mumkin bo‘lgan manbalardan biridir [5].

5. TADQIQOT NATIJALARI VA MUHOKAMA

O‘zbek va rus tillaridagi frazeologik birliklarni qiyoslash natijasida ularning o‘zaro munosabatini bir necha jihatdan tavsiflash mumkin. Birinchidan, ikki tilda ham insonning hissiy holati, xarakteri, xulq-atvori va ijtimoiy munosabatlarini ifodalovchi frazeologizmlar mavjud. Bu holat inson hayotining ko‘plab jihatlari turli xalqlar uchun umumiy ekanligini ko‘rsatadi. Ikkinchidan, ayrim frazeologik birliklar mazmun va obraz jihatidan juda yaqin. «Ko‘z qorachig‘idek asramoq» va «беречь как зеницу ока» bunga misol bo‘la oladi. Bunday birliklarni tarjima qilish nisbatan qulay, chunki obraz va ma’no o‘rtasidagi munosabat ikki tilda ham saqlangan.

Uchinchidan, bir xil mazmun turli obrazlar orqali ifodalanishi mumkin. «Boshi osmonga yetdi» va «быть на седьмом небе» iboralari shunday xususiyatga ega. Bu esa frazeologik muqobillikni faqat tarkibiy o‘xshashlik bilan baholash mumkin emasligini ko‘rsatadi. To‘rtinchidan, frazeologizmlarning milliy-madaniy mazmuni tarjima jarayonida muhim ahamiyat kasb etadi. Bir xalq uchun tushunarli bo‘lgan obraz boshqa til vakili uchun izoh talab qilishi mumkin.

Mazkur kuzatishlardan kelib chiqib, frazeologik birliklarni qiyosiy o‘rganishda uchta asosiy mezonni birgalikda qo‘llash maqsadga muvofiq:

- **Semantik mezon** — iboraning umumiy ma’nosini aniqlash;
- **Strukturaviy-obrazli mezon** — tarkib va obrazli asosni qiyoslash;
- **Lingvokulturologik mezon** — iborada aks etgan milliy-madaniy mazmunni ochish.

Shu mezonlar orqali ikki tildagi frazeologik birliklarning o‘xshash va farqli jihatlarini aniqroq tavsiflash mumkin.

XULOSA

O‘zbek va rus tillaridagi frazeologik birliklarning qiyosiy tahlili shuni ko‘rsatadiki, frazeologizmlar har ikki tilning mazmuniy va ifodaviy imkoniyatlarini boyituvchi muhim til birliklaridir. Ular fikrni ixcham, obrazli va ta’sirchan ifodalash bilan birga, xalqning tarixiy tajribasi, dunyoqarashi va madaniy qadriyatlarini ham aks ettiradi. Tahlil qilingan misollar asosida ikki til frazeologik tizimida mazmunan yaqin birliklar mavjudligi, biroq ularning tarkibiy tuzilishi va obrazli asoslari har doim ham bir xil emasligi kuzatildi. Ayrim iboralar ikki tilda deyarli bir xil obrazga tayansa, boshqalarida umumiy mazmun turli milliy tasavvurlar orqali ifodalanadi.

Frazeologik birliklarni tarjima qilishda ularning so‘zma-so‘z tarkibidan ko‘ra, yaxlit mazmuni, nutqiy vazifasi va uslubiy xususiyatlarini hisobga olish muhimdir. Shu sababli to‘liq muqobil, mazmuniy analog, tavsifiy va kontekstual tarjima usullaridan vaziyatga qarab foydalanish maqsadga muvofiq. Tadqiqotning umumiy natijasi shundan iboratki, o‘zbek va rus tillaridagi frazeologizmlarni qiyosiy o‘rganish ikki tilning leksik-semantik imkoniyatlarini chuqurroq anglash, milliy-madaniy xususiyatlarni aniqlash va tarjima amaliyotini takomillashtirish uchun muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати. — Тошкент: Ўқитувчи, 1978. — 408 б.
2. Виноградов В. В. Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины // Труды юбилейной научной сессии ЛГУ. — Ленинград, 1946.
3. Шанский Н. М. Фразеология современного русского языка: учебное пособие. — 4-е изд., испр. и доп. — Санкт-Петербург: Специальная литература, 1996. — 192 с.
4. Телия В. Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. — Москва: Школа «Языки русской культуры», 1996. — 288 с.
5. Содикова М. Русско-узбекский фразеологический словарь. — Ташкент: Фан, 1972. — 192 с.
6. **SNOSKALAR**
7. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати. — Тошкент: Ўқитувчи, 1978. — 408 б.
8. Виноградов В. В. Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины. — 1946.
9. Шанский Н. М. Фразеология современного русского языка. — Санкт-Петербург: Специальная литература, 1996.
10. Телия В. Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. — Москва, 1996.
11. Содикова М. Русско-узбекский фразеологический словарь. — Ташкент: Фан, 1972.